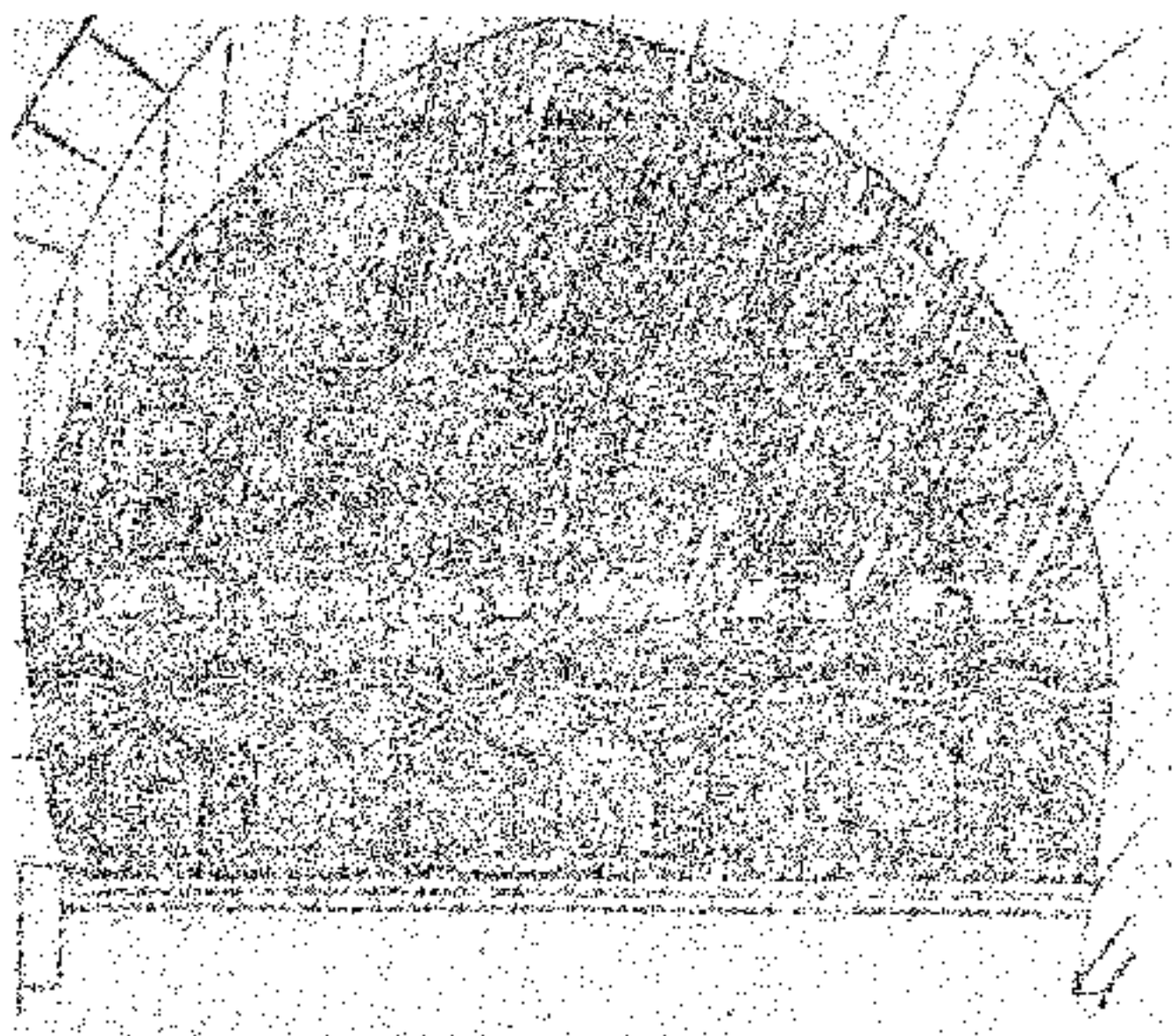

(۲۰۵) - قسمت علیای مقبره یکی از خلفای عباسی (که مرمت شده) در قاهره

میتوانند برای فرقی مختلفه نصاری شام سر مشقی باشند. در اسلام هیچوقت چنین محکمه مذهبی تشکیل نشده است که عقاید فرقه ای را بوسیله آتش و آهن بر فرقه دیگر تحمیل نمایند. در جامع آذر که بزرگترین دانشگاه اسلام است تمام استادان مذاهب مختلفه که در آنجا جمعند در کمال محبت باهم بسر میبرند و اینک ما خامه را بذکر اعمال مذهبی دیانت اسلام معطوف میداریم:

نماز از جمله اعمال است که شارع اسلام آنرا فرض و واجب قرار داده و آن بر هر عبادتی مقدم شمرده شده بکنفر مسلمان از هر طبقه و قومی باشد هیچوقت آنرا ترک نمیکند. مطابق سنت نبوی نماز در پنج وقت معین خوانده میشود. در تمام کشورهای اسلامی مؤذن در ساعات معین بالای مناره ایستاده مسلمین را برای اداء این فریضه اعلام میدارد، اذان قبل از طلوع آفتاب و اول ظهر و یکساعت و نیم قبل از غروب و اول غروب و یکساعت و نیم بعد از مغرب گفته میشود. در ساعات مزبور مؤذن بالای مناره

(۲۰۶) - سقف مسجد الؤید در قاهره

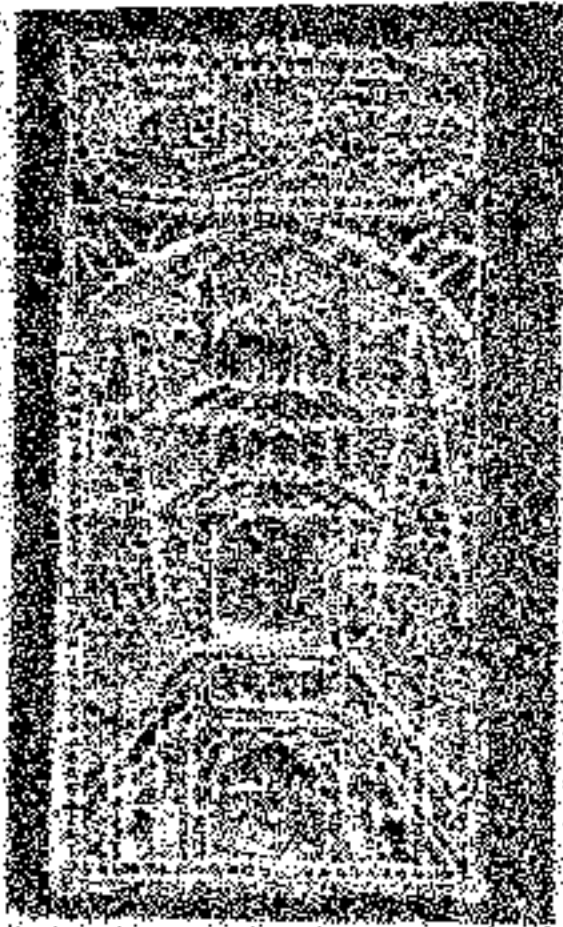
مسجد ایستاده با آواز بلند و با لحن جالب توجهی صدا میکند: **الله اکبر - اشهد ان لا اله الا الله - اشهد ان محمد رسول الله - حی علی الصلوة** . بعد از اذان نمازگذار دستها را محاذی سر برده نیت می بندد و بعد شروع بتلاوت آیات قرآنی نموده مطابق ترتیبی که مقرر است مشغول رکوع و سجود میشود .

جمعه که روز جمع شدن در مسجد است نماز ظهر سه ربع زودتر خوانده شده و بعد شروع بوعظ میشود . چون برای نماز وضو از واجبات میباشد این است که در صحن هر مسجدی حوض آبی هم بنا شده است .

یکی از ارکان اسلام شمرده شده ، تمام طبقات مسلمین بلا استثناء خود را با داء آن مکلف میدانند که هیچوقت بتصور اهل اروپا

روزه

نمیکنند . روزه در ماه رمضان گرفته میشود و اینماه در اوقات و فصول مختلفه سال اتفاق میافتد . مراد از روزه این است که از اول فجر تا غروب از خوردن و آشامیدن

(۲۰۷) - درب شیشه‌ای یک مسجد در قاهره

پرهیز شود، حتی قلیان و سیگار هم نمیتوان استعمال نمود. امساک از آب مخصوصاً قلیان و سیگار تا ایندرجه سخت است که روزه دار قریب بغروب بایکدست قلیان یا سیگار و بادست دیگر آتش یا کبریت نشسته منتظر بلند شدن آواز مؤذن است تا روزه را بشکند، بعد از افطار از اقسام اطعمه و اشربه لذیذه خود را از تنکان روزه بیرون میآورد. قهوه خانه ها و مساجد تمام شب باز و روشن میباشد.

اعیاد
علاوه بر عید رمضان اعیاد دیگری هم وجود دارد که

از جمله عید ولادت پیغمبر (ص) و پانزدهم شعبان است که آنرا لیلۃ القدر یا شب برات مینامند

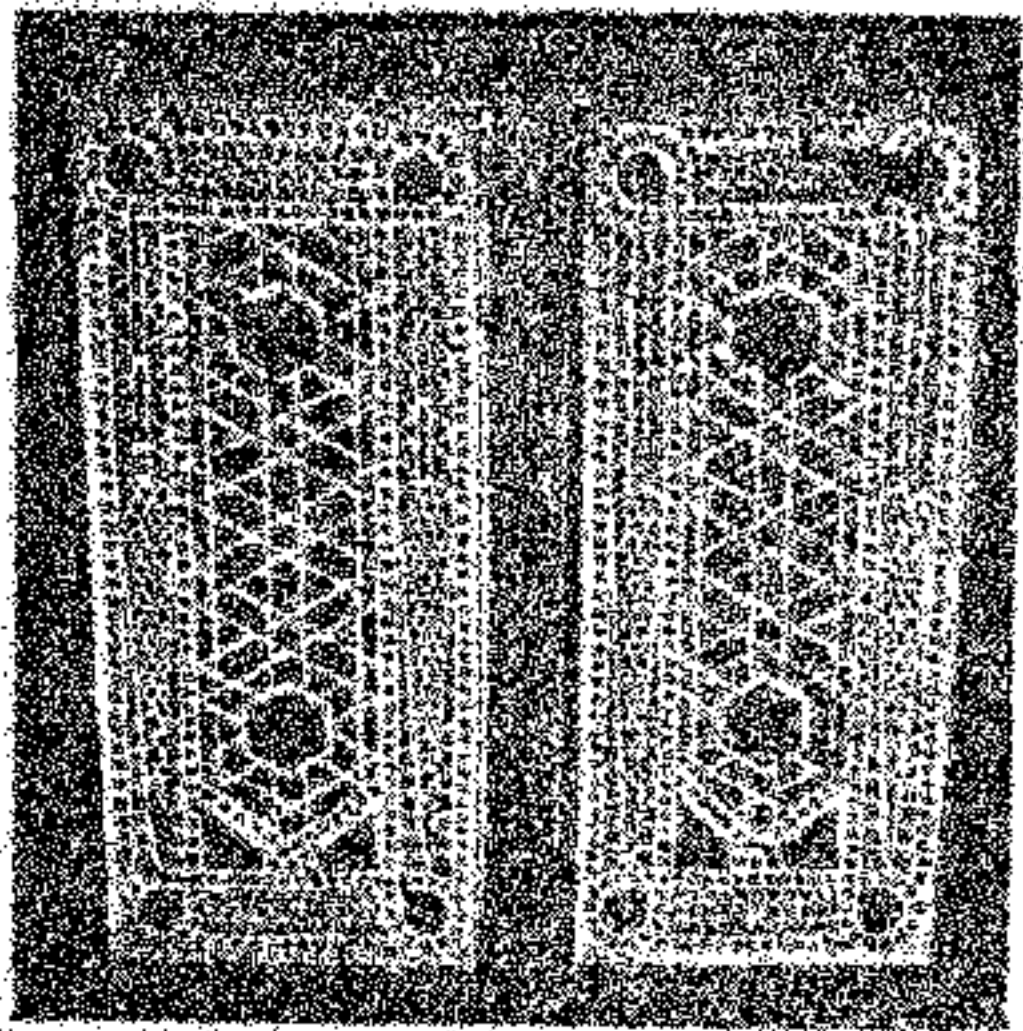
و نیز عید قربان که به عید اضحی معروف است، عید اخیر که در آخرین ماه سال اتفاق میافتد بآن اهمیت زیاد میدهند. در هر خانه گوسفند یا حیوان دیگری قربانی میکنند و مردم لباسهای فاخر پوشیده برای گردش بیرون میروند. در شب این عید مساجد باز و باقام چراغ و قنادیل فراوان مزین میباشد، بخاطر دارم که در یکشب عید قربان کنار رُوس از عکس هزاران قنادیل که در آب افتاده منظره ای پیدا شده که بینهایت دلپذیر بوده است.

مذهب اسلام در زندگی و وزانه مسلمانان تا ایندرجه دخالت دارد که هیچیک از آئین و رسوم آنان را نمیتوان از عنوان مذهبی خارج کرد و بدینجهت خننه و ازدواج و عروسی که ذکر آنها گذشت جزء رسوم مذهبی و اجتماعی هر دو باید قرار داد.

زیارت بیت الله که بر هر مسلمانی در مدت عمر لا اقل یکمرتبه (بابودن بضاعت) واجب است که آنرا درک کند یکی از ارکان حج

مهم اسلام شمرده میشود و آن از جمله ارکانی است که دارای نتایج و فواید سیاسی

خیلی زیاد میباشد، سفر حج با کاروانهای خیلی مهم و بزرگ صورت می گیرد که مهم ترین آنها کاروانی است که از قاهره و دمشق حرکت میکند و این سفر که سفر بیست دور و دراز بسیاری از حجاج را عرض راه تلف میشوند لیکن برای این زیارت که در زمان آنحضرت هم شایع بوده و شالوده آن

(۲۰۸) درب شیشه ای بک مسجد در قاهره

از زمان خیلی قدیم گذارده شده است تحمل تمام زحمات و خسارات سهل و آسان بوده زائرین در خودشان احساس الم و خستگی هیچ نمیکنند. حجاج که نزدیک مکه میرسند سر میتراشند و بعد لباسهای خود را کنده غسل میکنند، سپس چادری بخود میبندند و با همین حالت هفت مرتبه خانه کعبه را طواف میکنند و حجرالاسود را که ذکر آن گذشت میبوسند و بعد از مکه بکوه عرفات که نزدیک است رفته در آن جا خطبه گوش میکنند و برای اداء سنت ابراهیم شیطان را با سنگریزه میزنند همانطور که ابراهیم شیطان را با سنگریزه دفع نمود و بعد قربانی میکنند، در همین جا اعمال حج خانمه پیدا میکند. بعد از انجام مذاک حج اغلب حجاج بقصد زیارت قبر پیغمبر (ص) طرف مدینه حرکت میکنند.

غالباً در مکه ایام حج دو بیست هزار مسلمان جمع میشوند، گویی مسلمین اقطار عالم از مراکش و افریقای مرکزی گرفته تا ایران و هندوستان و چین در اینجا همدیگر را ملاقات نموده از حال هم باخبر میشوند.

کتاب چهارم رسوم و نظامات

بعوجب احکام قرآنی تمام مسلمین با هم برادر

میباشند و چنانکه پیشوایان اسلام بیان مینمایند حج بیت الله

برای تشبیه مبانی اخوت مقرر گردیده است، آری تمام

حجاج در یکجا جمع شده از حال هم با خبر میشوند و در

امور مذهبی تحقیقات بعمل میآورند و کنگاش میکنند

و در نتیجه این ملاقات و کنگاش که احدی از فرنگیان

از خوف جان نمیتوانند بآنجا قدم بگذارند نظریاتی که

پیدا میشود در تمام کشورهای اسلامی بوسیله خود حجاج

شایع و منتشر خواهد گردید. لازم بیاد آوری نیست که

در یقوت معینی اجتماع تمام مسلمین روی زمین در

یکجا از نظر سیاسی چقدر دارای نتایج مهمه خواهد بود.

مکه گذشته از این که یکی از اماکن مقدسه است از

تجارت گاه های مهم دنیا هم شمرده میشود و محصولات

نقاط دور دست تماماً باینجا حمل شده مبادله میگردد.

راجع بوجد و حال مثل سایر مذاهب در اسلام هم طایفه ای هستند معروف بجه دراویش و این در اویش از دستجات مختلف تشکیل یافته که

دراویش شغل و پیشه آنها درویشی است، در تمام مذاهبی که از دنیا

مذمت شده و آنرا سراب خوانده اند این فرقه یافت میشود، در دیانت اسلام و نیز

دیانت مسیح دنیا دار ابتلا و امتحان محض شناخته شده و غرض از حیات عاریت جز

تحصیل توشه برای آخرت چیز دیگری نیست و نتیجه این میشود که بعضی طبایع دنیا

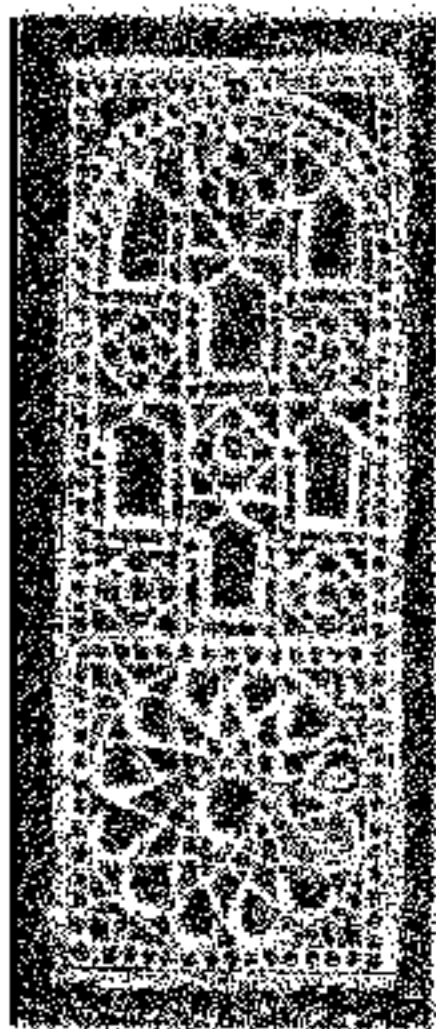
را پست و حقیر شمرده در صدد میافتند که از مصائب و آلام آن خود را رهائی بخشند.

در میان دراویش دیدن اهل وجد و حال خالی از اهمیت نیست و علت اینکه ایشان را

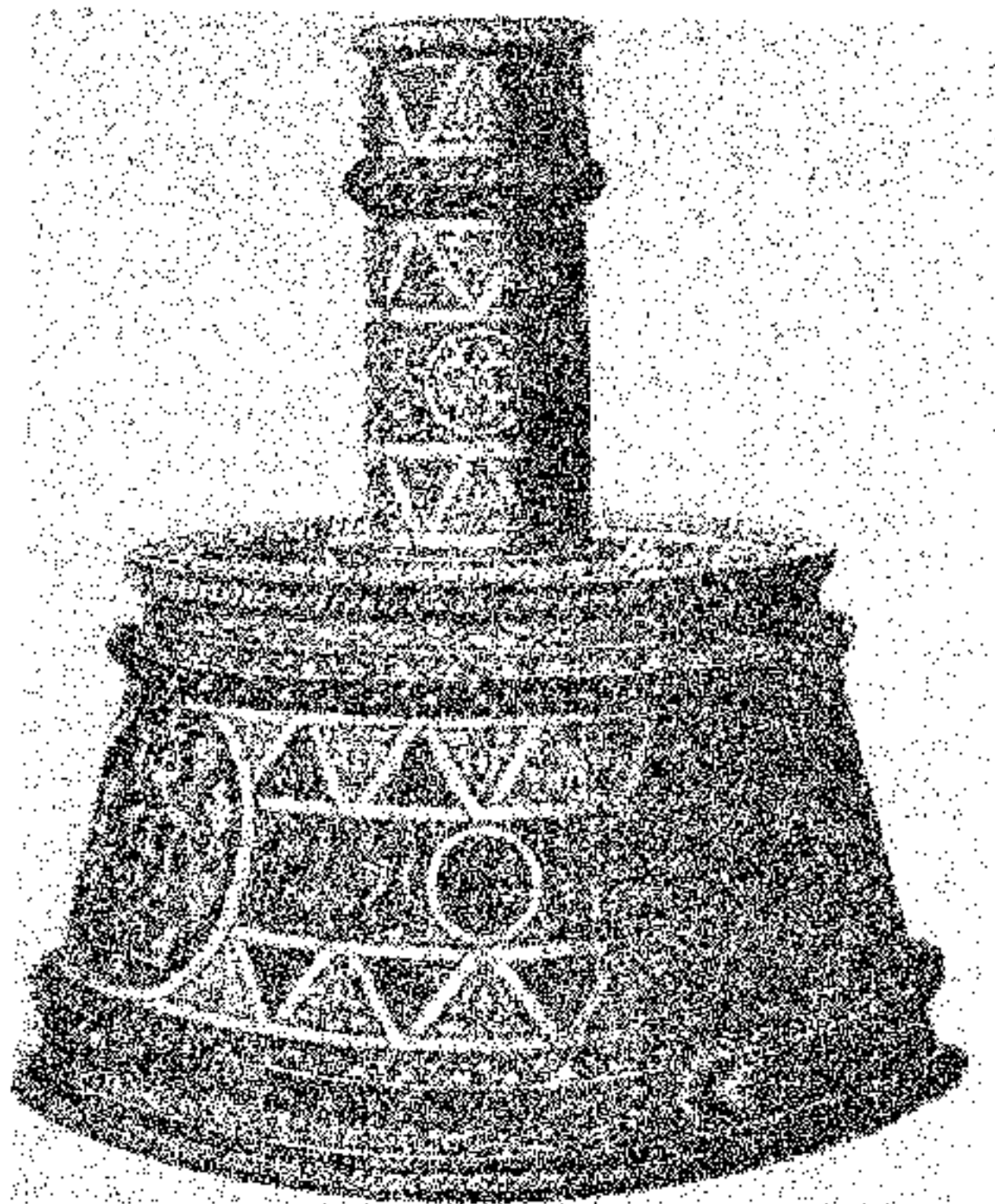
بدین عنوان میخوانند این است که آنها برای پیدا شدن حال و وجد رقص میکنند که

قدیم در خانقاه های ما راهب ها میکردند (۱).

۱- گزارنده شماره «۲۱۴» صفحه ۵۶۶ دینه شود.

[۲۰۹] در یکی از مساجد

(۲۱۰) - شمدان سلطنت فلان

من در قسطنطنیه این درویش را شخصاً دیده و حالت وجدی که طاری آنها
 میشود شبیه بخواب مصنوعی است. این وجد بعد از چرخ زدن زیاد پیدا میشود و
 مقدمهٔ یعنی قبل از رقص شروع بساز و آواز میکنند که بکلی مشابه است با آهنگ
 مذهبی ما. هر چند این آواز قدری بم و سنگین است اما در شیرینی و لطافت بر آواز
 ما برتری دارد، خلاصه آواز نازکی، بکوب بکوب تقاره، زیر و بم رباب با هم جمع شده
 کیفیت و لطف مخصوصی بدید میآورد، چنانکه مسبو موتیه (۱) در بیان تأثیر آن چنین

۱- Gautier.

(۲۱۱) - یکی دیگر از شمعانهای مصلحات فلاون

مینویسد: « شیرینی و لطافت حیرت انگیز این آواز برای سیر عوالم غیر محسوس و نادیده اشتیاق مخصوص و نیز خوشی و رنج غیر قابل بیانی در قلب من ایجاد مینمود. در آن حال میل میکردم که خود را برای این آواز قربانی کنم. یادگارهای زندگیهای اولیه و صورتهایی که آنها را میشناختم ولی در دنیا ندیده بودم با حال گله گذاری جلو چشم حلوه گر شده قلبم را بکلی میربودند. انواع و اقسام سورتها و خوابهای فراموش

شده از دور بشکل غبار آبی رنگ از نظرم میگذشتند. خلاصه از این آواز و نعمات حیرت انگیز با اینکه بن آن آشنا نبودم چنان حالت وجدی در من طاری شد که سرمرا گاهی طرف شانه راست و گاهی طرف شانه چپ حرکت میدادم.

مدت کمی که از این ساز و آواز گذشت یکدفعه در اوبش عیبای خود را کنار انداخته و بایر راهن دو دست خود را بشکل صلیب باز کرده بشوای آواز و ساز برقصیدن و چرخ زدن مشغول گردیدند و آهسته آهسته جلو مبرفتند. سر لا ینقطع یا از جلو خم شده و یا بایطرف و آنطرف در حرکت بود، چشمها و دهان نیمه باز و آنها در این حالت بکلی بیخود و بیهوش معلوم میشدند و در چنین حالتی دستهای خود را بدون هیچ زحمتی زیاده از یکربع ساعت باز و گشاده نگاه میداشتند در صورتیکه انسان در حال صحت و عادی چند دقیقه هم نمیتواند دستهای خود را بدینگونه نگاهدارد. حرکت آنها در این حالت رقص بغایت شیرین و موزون و با تناسب است. من در این حال ملذذت بودم که آنها در خوابی هستند که خارج از توصیف و بیان است، در این خواب آنها چه میبینند؟ ظن قوی این است که درخت هائی می بینند از زهره که روی آن مبدوه هائی از یاقوت آویزان است و نیز کوهپائلی از عود و عنبر، قصر هائی از الماس، خیمه های مروارید نشان که در بهشت بآنها وعده داده شده است از نظرشان میگذرد. از نیمی که مینمودند معلوم میشد که با حوریان سفید و سرخ و سبز بهشتی هم آغوش شده از لبان شکرین آنها بوسه های معطر بر میدارند، بستن چشم حاکی است که جلال و جبروت مالک الملکی را سیر میکنند که از سطوتش قرص آفتاب جهاتتاب منکسف شده و زمین، همان زمینی که اکنون بر سطح آن روی انگشتان یا ایستاده اند آنوقت از نظر غایب میشود مانند کاغذی که میان آتش سوخته ناپدید می گردد. خلاصه آنها در اینحالت مشغول سیر اسماء و صفات الهی میباشند.

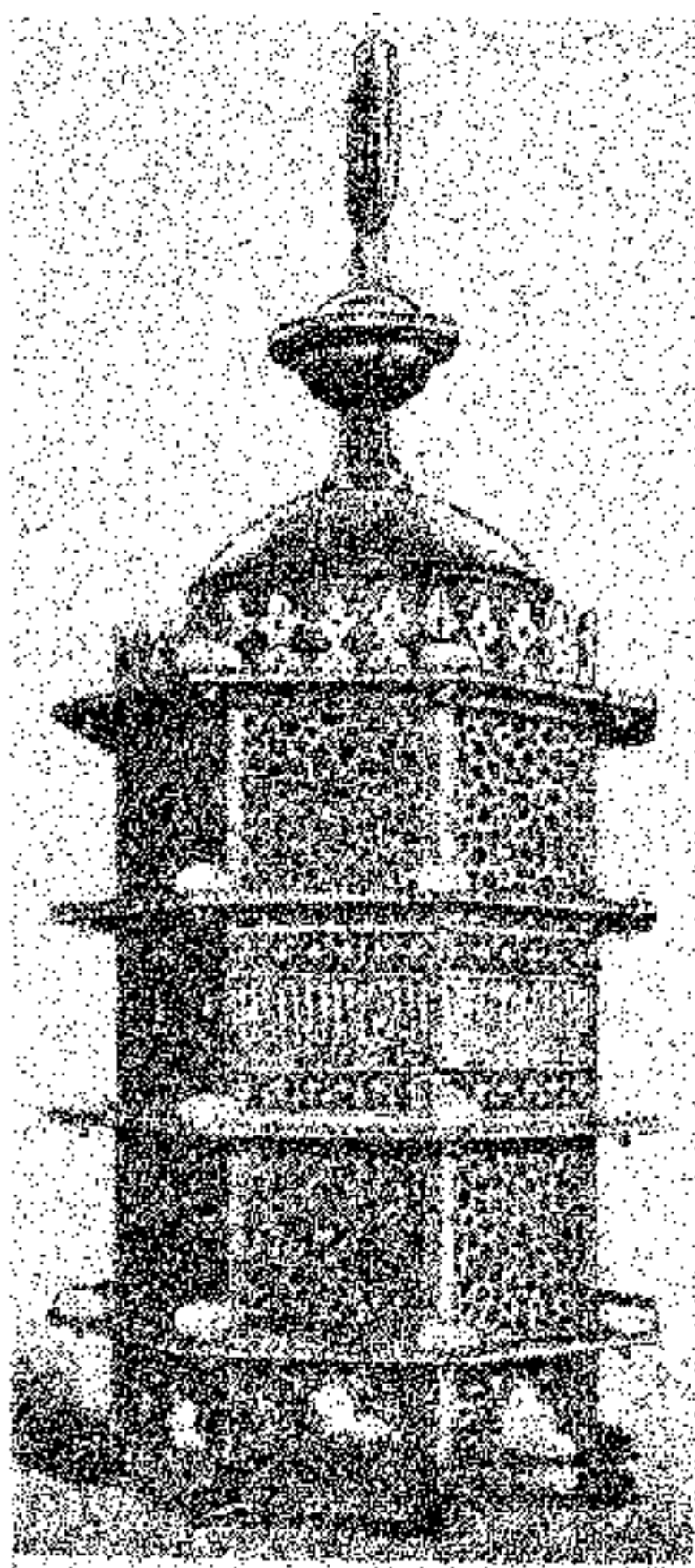
وقتی که آنها از حالت وجد بیرون میآیند راست میایستند و بعد سری فرود آورده از اطاق خارج میشوند.

در اوبشی که نعره میزنند (اهل ورد) من آنها را هیچ ندیده ام، اما از بیاناتی

که راجع بآنها از نظرم گذشته چنین معلوم میشود که آنها هم مثل درویشی که بالا گفتیم حالت وجد پیدا میکنند چنانکه کلماتی را با صدای بلند تکرار کرده بیکو اشاره مینمایند تا اینکه بتدریج مثل **اسا او آ (۱)** بدجه ای بیحس میشوند که اگر حربه به بدن آنها فرو ببرند احساس نمیکند.

مسجد مرکز
اینیه مختلفه مذهبی زندگی مسلمین
مساجد و آموزشگاهها شمرده میشود
و خانقاهها و آت مثل
کلیسای مانیت

که مخصوص عبادت باشد بلکه برای آموزش (تعلیم) و ملاقات و نیز توقف و اقامت هم از آن استفاده میکنند. ما نقشه عمومی مساجد را قبلاً نشان داده گفتیم که تمام مساجد قدیمه مطابق آن بنا شده است. توضیح اینکه صحنی است مستطیل و از اطراف مشتمل است

[۲۱۲] - قنديل مفرغ قديمی یکی از مساجد قاهره

بر شبستانهای چندی که یکسمت آن که از همه وسیعتر میباشد تخصیص بنماز داده شده است. وسط صحن حوضی است برای وضو و نیز در قسمتی که اختصاص بنماز دارد محرابی است که از داخل جدار آنرا بناموده اند و جنب آن منبری است برای خطبه

۱ - Les Aissaouas ، طایفه ای هستند از سکنه اصلی افریقای شمالی ،

و وعظ امام و قریب بمنبر ہم رحل قرآن گذارده شده که در اثنای وعظ آن را باز میگذارند. بالای سقف، قنادیل زیادی آویزان و مبل و اثاثیه غیر از حصیر یازیلو و قالی چیز دیگری نیست و در یک جانب این قسمت عموماً کنبیدی است که قبربانی مسجد در آنجا واقع است.

مناره مسجد که مخصوص اذان است همیشه در زاویه های مسجد واقع میباشد. در خارج مسجد حمام، حجراتی برای منزل کردن مسافرین، محلی برای بستن چهارپایان، منازلی برای بیماران، آموزشگاهی برای تحصیل بنا نموده اند و مسئله توأم بودن امور مذهبی و اجتماعی که مخصوص مسلمین است از طرز بنا و ترتیب مساجد آنها هم میتوان آنرا بخوبی کشف نمود.

مساجد از اول فجر تا بعد از عشاء یعنی تا دو ساعت بعد از غروب باز است. انتظام امور هر مسجدی جداگانه است و مصارف آن از محل اوقافی است که از طرف بانی مسجد وقف شده و اوقاف جدیدی هم ممکن است آن اضافه شود، انتظام امور مسجد با متولی است و ائمه چندی هم زیر نظر او هستند که علاوه بر امامت (پیش نمازی) وظائف دیگری را هم انجام میدهند: امام، خادم، مؤذن، سقا و بعضی ملازمین دیگر با هم جمع شده هیئت مستخدمین یک مسجد را تشکیل میدهند، حتی در مساجد خیلی کوچک هم این عده یافت میشوند.

در مساجد (چنانکه در بالا گفتیم) علاوه بر نماز وظیفه تعلیم و تربیت هم انجام میگیرد باین معنی که در مساجد کوچک اطفال خرد سال تربیت شده و مساجد بزرگ جزء آموزشگاه عالی بشمار میآیند، مثلاً جامع ازهر که از مساجد مشهور قاهره است دارای سیصد نفر استاد و ده هزار دانشجو میباشد که از ممالک مختلفه اسلامی جمع میشوند. این دانشگاه بزرگ یکی از مراکز مهمه مذهبی و ادبی شمرده شده اشخاص مهم نامی از علماء و قضات و خطباء از آنجا بیرون آمده اند و ای جای افسوس است که دستور تحصیلات آن کهنه و تقریباً دستور دوره انحطاط عرب میباشد و آن در واقع با آموزشگاههای قرون وسطای ما هم دوش است. علاوه بر تدریس علم قرآن و

تفسیر از حساب و هیئت و هندسه و صرف و نحو و ادب و معانی و بیان و منطق نیز در آنجا تدریس میشود.

مشابهت تحصیلات این آموزشگاه با آموزشگاههای قدیمه ما نه تنها در کتب درسی است بلکه طریقه تدریس و طرز زندگی و معاشرت طلاب با شاگردان مدارس قدیمه مافرقی ندارد. وقتیکه من در جامع ازهر طرز تدریس مدرّسین و اساتید را دیدم چنین خیال میکردم که عسای بکنفر ساهر مر ابانهر روی سحر و شعبده بکند فعه داخل یکی از دانشگاههای قرن سیزدهم اروپا کرده است. علوم دینی و دنیوی را با هم مخلوط کردن، طریقه تدریس، تقسیم و درجه بندی طلاب، حقوق و امتیازات و امثال آن که در قدیم بود تمام آن در اینجا بطور یادگار باقی است، در يك شبستان بزرگی که در آنجا نماز هم خوانده میشود هر مدرّسی روی حصیری نشسته و اطراف او طلاب در حالتیکه طیلسان سیاه بر سر انداخته روی آن عمامه سفید بسته و قلم نی دست گرفته قلمدان بر کمر دائره وار گرد او جمع شده اند.

در جامع ازهر به دانشجویان (طلاب) بی بضاعت از محل اوقاف شهریه داده میشود. این طلاب معلوم بود که شوق تحصیل علم دارند و حاضر برای هر نوع ریاضت هم هستند چنانکه همین شوق تحصیل آنها را از بلاد بعیده مثل مراکش و هندوستان بآنجا جلب کرده بود. اساساً علم و فضل که در مذاهب دیگر بنظر حقارت دیده میشود در میان مسلمین نهایت درجه محترم میباشد و تنها همین قومند که کلمات ذیل بر آنها صدق میکند: «کسی را آدمی نامند که صاحب علم یا طالب علم باشد و بقیه حشرات زمین اند که هیچ مصرف ندارند».

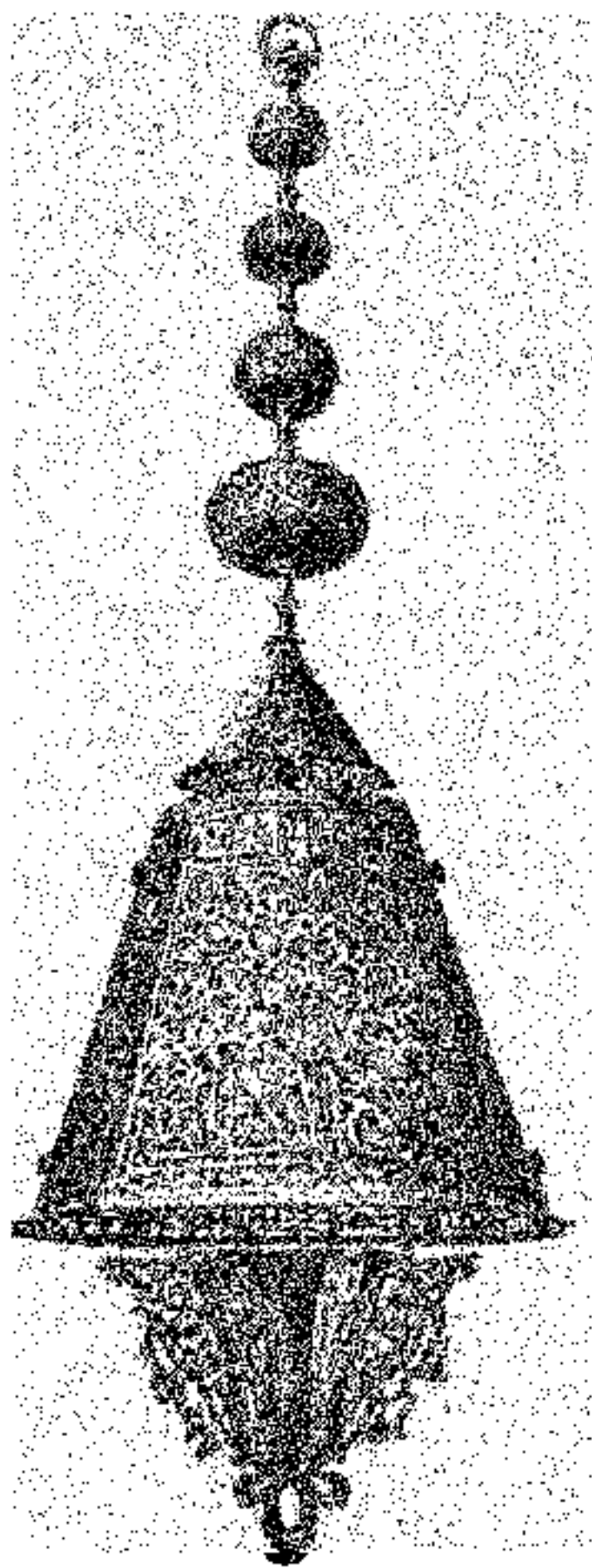
علاوه بر مساجد ابنیه مذهبی دیگری هم که در درجه دو واقعند موجوده باشد مثل مقابر و بقاع ائمه و اولیاء و آنها عمارات مکعب کوچکی هستند که روی آنها شکل گنبدی بنا نموده اند و این شکل بناء تقریباً در تمام ممالک اسلامی یافت میشود بقعه ای که کراور آن در این کتاب درج است در يك صحرای متبرکی قریب به بلبدیه بنا شده و موقع آن قابل بسی توجه است.

در ائیه مذهبی مسلمین خانقاه یا تکایا را هم نباید جزء آنها قرار داد. در این عمارات فرقه درویش مسکن میکنند ولی اینقسم عمارات که میان مسیحیان بکثرت یافت میشود در میان مسلمین تعداد آن نسبت با اروپا خیلی کم است. خانقاهای اسلامی از حیث نقشه و طراحی مشابه با عمارات مسکونی مسلمین است و مثل خانقاهای ما خفه و تاریک و بد وضع نیستید.

فصل سوم

اخلاق اسلام

احکام و تعلیمات اخلاقی قرآن بسیار برجسته و عالی است، خیرات، نیکی میهمان نوازی، اعتدال در خواهشهای نفسانی، وفای بعهده، اکرام والدین، اعانت و سرپرستی از بیوه و یتیم، نیکی کردن در مقابل بدی که در موارد عدیده از آن تأکید بعمل آمده، از تمام این صفات و خصایل حمیده تعلیم داده شده است. باید دانست احکام اخلاقی که در کتاب یکقوم درج است مطالعه آن چندان برای ما مفید نیست و نتیجه قابلی از آن نمیتوان بدست آورد زیرا در دنیا مذهبی یافت نمیشود مگر آنکه تعلیمات اخلاقی آنمذهب عالی میباشد و بنا بر این برای کشف روح اخلاقی یکقوم باید دید که افراد آنقوم چه خصایل و صفاتی را دارا هستند نه اینکه در کتاب مذهبی شان چه اخلاقی بآنها تعلیم داده شده است. ما در کتاب اول خود در فصلی که از اخلاق بحث نموده ایم خواسته ایم ثابت کنیم که علل و اسباب تشکیل اخلاق یکقوم عبارت است از: محیط، غایب، نظر همجوار، انتخاب، قانون، آموزش، خصایص عقلمیه و از میانه این علل و اسباب عموماً مذهب از علل بعیده بشمار میآید و باز در همان کتاب اینمطلب را نیز تذکر داده ایم که در ادیان قدیمه ذکری از اخلاق بعمل نیامده فقط مذهب یهود و نصاری و نیز اسلام است که هشتاد بر تعلیمات اخلاقی میباشد ولی مذاهب مذکور هم همان تعلیمات اخلاقی باستان را با توفیق مذهب که عبارت است از وعده و وعید یا بیم و امید محکم و استوار کرده اند لیکن این

(۲۱۳) - قندیل قدیمی ساخت عرب در
مسجد الحرام [ارتفاع ۳ متر و ۱۵ سانتیمتر]

سزا و جزای اخروی را مذهب بقدری سهل و آسان نموده که از ترك عمل خوف و هراسی که طاری میشد قسمت اعظم آن از میان رفته است. از مسافرت چند روزه و معاشرت با ملل و اقوام، غرض از این نوع مطالعه نه مطالعه کتب بخوبی ظاهر میشود که دیانت و اخلاق از هم متمایز بوده و هر يك بکلی جدا از دیگری است و اگر علاقه علت و معلولی بین آنها وجود داشت لازم میآمد اقوامی که نهایت درجه مذهبی هستند کردار و رفتار آنها هم مقبول و پسندیده باشد و حال آنکه اینطور نیست چه اسپانیول و روسیه دو قطعه هستند از اروپا که مردم آن باعمال ظاهری مذهبی فوق العاده یا بتندالکن جهان گردانی که از اوضاع و حالات این دو قطعه خوب با خبرند با من موافقند که این دو قوم از حیث اخلاق نهایت درجه است و مبتذل می باشند پس معلوم شد که علل و اسباب اخلاق یکقوم را نباید در تعلیمات و احکام مذهبی تفحص نمود و من در اینجا باز میگویم که احکام اخلاقی هر دیانتی نهایت درجه عالی بوده و

اگر بان احکام عمل شود سکون و آرامش و صلح و صفا در سراسر دنیا بر قرار خواهد گردید ولی سخن اینجاست که در عملی شدن آن احکام و جریان آن تعالیم طریقه‌ای

(۲۱۴) - منظره در اویس هنگام وجد و حال

که هست باختلاف زمان ، محیط ، قوم و اسباب دیگری همیشه تبدیل پیدا میکند و بدین جهت دیده میشود اقوام مختلفه ای که در مذهب با هم اتحاد دارند اخلاق هر کدام مباین با اخلاق دیگری است .

بیان فوق بر تمام ادیان روی زمین صدق میکند که از آنجمله دیانت اسلام است . آری تعالیم اخلاقی قرآن نهایت درجه عالی است ولی نظر باختلاف در قوم ، زمان ، محیط و غیره در اثر آن همیشه اختلاف نمایانی وجود داشته است .

اخلاق مسلمین صدر اسلام نسبت بسایر اقوام دنیا خصوصاً نصاری برتری داشته است . آنها در مروت و انصاف ، اعتدال و نیکی ، رواداری نسبت باقوام مغلوبه استواری

در عهد و پیمان، سلوک و رفتار بهادرانه در تمام این خصایل ممتاز و نسبت بسایر اقوام خصوصاً اقوام اروپا در زمان جنگ صلیبی الحق روح اخلاقی آنها حیرت انگیز بوده است و اگر ما دیانت را در اخلاق بآن اندازه که عموم تصور میکنند مؤثر بدانیم پس باید قائل شویم که تعلیمات اخلاقی قرآن بمراتب بالا تر از تعلیمات اخلاقی انجیل است زیرا مسلمین در نیکو کاری از نصاری فرسنگها جلو بوده اند ولی ما راجع بتمایز بین اخلاق و مذهب شرحی که در بالا ذکر نمودیم از آن ثابت میشود که تصور مزبور غلط و بی اساس است.

نیکو کاری مسلمانان مانند نیکو کاری نصاری نظر بعقل و اسبابی که در بالا گفته شد بیک حال باقی نمانده بلکه همیشه در تغییر و تبدیل بود و آن در بعضی دوره ها مرتبه کمال را دارا و دوره دیگر در تنزل و انحطاط بوده است. حکومت ترک و طرز کشور داری آنان با اخلاق و نیکو کاری مشرقیهائی که جزء رعایای این حکومتند لطمه فاحشی وارد کرده است. در یک کشور که اراده پادشاه و میل خاطر حکام و فرمانروایان قانون باشد و هر یک از آحاد رعیت گرفتار مظالم عمال جزو و مأمورین نباشند که جزیر کردن جیب خود منظوری ندارند و بالاخره انصاف و عدل از میان رفته بدون رشوت و دادن پول نتوان کاری از پیش برد، البته در این کشور خیانت و نادرستی و تقلب عمومیت پیدا نموده محال است نیکو کاری وجود پیدا کند ولی قرآن را نمیتوان در این باب مسئول قرار داد همچنانکه شرارت و بد کرداری اروپائیان قرون سابقه را که زیر حکومت چنین حکامی بودند نمیشود از انجیل دانست.

شرحی که تا اینجا ذکر شد از آن بخوبی ثابت میشود که اهل اروپا در این عقیده که حالیه عمومیت پیدا نموده که میگویند فقط دیانت اسلام سبب انحطاط اخلاقی بعضی از اقوام مشرقی گردیده بکلی بخطا رفته اند. عقیده مزبور متکی بدلائل و قیاساتی می باشد که تماماً سقیم و بی اساس است. مثلاً میگویند قرآن رسم تعدد زوجات را بر قرار کرده. یا عقیده بقسمت و تقدیر را در قلوب پیروان خود تزریق نموده و از

این راه مسلمان ها را کاهل بار آورده برعکس وظایف و اعمالی را پیر و ان خود آموخته است که انجام آن نهایت درجه سهل و آسان میباشد ولی هر کسی که بیانات ما را تا اینجا ملاحظه کرده باشد میداند که این استدلال مخدوش و بکلی باطل است .

اولا اینمطلب در سابق معلوم شد که رسم تعدد زوجات چند قرن قبل از اسلام مرسوم بوده است و اما در موضوع قسمت آنقدریکه ادیان و مذاهب دیگر اصرار ورزیده اند در قرآن چیزی زیاده بر آن وجود ندارد . عقیده مزبور جزء غریزه اعراب بوده و آنها با اینحال گذشته از اینکه عاطل و کاهل بار نیامدند حکومت معظمی هم در دنیا تشکیل دادند . باری ما گفتیم تعالیم اخلاقی قرآن نهایت درجه برجسته و عالی میباشد همان طور که اخلاق سایر مذاهب هم عالی است . خیر فرض کنیم که تعالیم اخلاقی قرآن و سایر احکام آن ، مسلمانان مشرق را باین حالت مبتذل و پست رسانیده است پس آن مشرقیپائی که نه زن متعدد میگیرند و نه قائل بقسمت میباشد یعنی نصاری شام باید از این انحطاط اخلاقی محفوظ مانده باشند و حال آنکه اینطور نیست زیرا من هر يك از خاورشناسان اروپا را که تا حال دیده ام با من در اینمطلب موافق و همراه بوده که نصاری شام در اخلاق از مسلمین هم پست تر میباشد .

در خاتمه این بیان میگوئیم که تعالیم اخلاقی قرآن مثل سایر مذاهب نهایت درجه عالی بوده و مسلمین و نصاری هر دو در رفتار و کردار نیک ، نظر بساختلاف زمان ، قوم ، محیط و اسباب دیگری که احکام مذهبی در اینمیان زیاد ذیمدخل نیست مدارج مختلفه ای را طی نموده اند .

اینک ما از مجموع مراتب مذکوره فوق چنین نتیجه گرفته میگوئیم شریعت و آئین اسلام در اقوامی که آنرا قبول نموده تأثیری بسزا بخشیده است . در دنیا خیلی کمتر مذهبی پیدا شده که بقدر اسلام در قلوب پیر و انش نفوذ و اقتدار داشته بلکه غیر از اسلام شاید مذهبی یافت نشود که تا اینقدر حکومت و اقتدارش دوام کرده باشد ، چه قرآن که مرکز اصلی است اثرش در تمام افعال و عادات مسلمین از کلی و جزئی ظاهر و آشکار میباشد .

حالیہ از حکومت سیاسی مسلمین فقط در تاریخ نامی باقیمانده لکن دیانتی کہ شالودہ چنین حکومتی را ریخته هنوز ہم بروست خود میافزاید ، چنانکہ از مراکش گرفته تا چین و از بحر روم تا خط استوا و همچنین در افریقا و آسیا میلیونہا نفوس هستند کہ هنوز سایہ پیمبر اسلام (ص) از میان قبر بر سر آنها جلوہ افکنندہ مشغول نور - افشانی است .

انسان بازیچہ دست بسیاری از صاحبان قدرت و نفوذ واقع شدہ است و ای قہار تر و ستمگر ترین آنها ارباب قدرتی هستند کہ انسان زندگی خویش را باستغاثہ و ہراس ایشان سپری کردہ برای ایشان خونین ترین جنگها و زشت ترین جنایات را پیش گرفته است ، این صاحبان قدرت بعالم فنا رہسپار شدہ و در جهان خواب و خیال سکنی دارند و از آنها يك وهم و خیالی از جلو چشم ما عبور میکند گو کہ آن شبیحی بیش نیست ، ولی يك شبیحی است کہ در ما تولید ہراس میکند . فائحین زیادہی بر جهان دست یافته پشت مردم را در زیر قوانین خود خم ساختہ اند ولی هیچیک از آنها آن قدرت و عظمت و نفوذی را نصیب بانیان مذهب شدہ دارا نبودند .

کتاب پنجم
مدن

چاپ سوم

باب اول - منابع علوم و اسلوب تعلیم و تحقیق

فصل اول

منابع اطلاعات علمی و ادبی

هنگامی که مسلمین شروع بفتوحات نمودند هنوز يك پرتو ضعیفی از دو تمدن قدیم ایران و روم شرقی در دنیا باقی بود، پیروان اسلام از این دنیای جدید که در آن قدم گذارده بودند بی نهایت متأثر شده با قدم سریمی باخذ علوم و ادب و فنون متعلقه بآن مشغول گردیدند. ایشان همان استعدادی را که در فتوحات کشوری از خود بروز داده بودند اکنون در تحصیل علوم و فنون و هنر نیز عین آن استعداد را بروز و ظهور رسانیدند. خلفای اسلام بعد از تشیید مبانی حکومت بلافاصله مرگری در بلاد معظمه برای تعلیم و تربیت تأسیس و تمام فضلا و علمائی را که از عهده ترجمه کتب مشهوره خاصه تصانیف یونان بر میآمدند جمع آوری نمودند و نظر به پیش آمد و اسباب خاصی جمع آوری این علماء هم برای ایشان نهایت درجه سهل و آسان بوده است، چه علمای روم و فنون یونان از مدنی در ایران و شام منتشر بوده یعنی از وقتی که علمای مذهب سطوری را از قلمرو روم شرقی اخراج نمودند آنها در شهر ادس^(۱) واقع در عراق عرب مدرسه ای تأسیس نموده باشاعت علوم یونان پرداختند. زمانیکه زنون ایزوری^(۲) ادس را منهدم کرد ملوک ساسانی این علماء را بدربار خود دعوت نمودند و اوقه تیکه ژوستینیین آموزشگاههای آتن و اسکندریه را بست تمام فضلا و اساتید آن جا هم بسمت ایران رهسپار گردیده مورد نوازش سلاطین ایران واقع شدند و ایشان کتب و تصانیف یونان را که از آنجمله

۱-Édesse.

۲-Zénon I, Isaurie نام یکی از امپراطوران روم.

نصایف : ارسطو و جالینوس ، دیوس کورید ، (۱) هم بوده در السنه شرقی مثل سربانی ، کلدانی و غیره که آنوقت شایع و منتشر بود ترجمه نمودند .

مسلمین وقتیکه شام و ایران را گرفتند در آنجا قسمتی از ذخایر علوم یونان را بدست آوردند ، آنها کتب سربانی ، ابعربی ترجمه نموده کتبی را هم که تا آنوقت ترجمه نشده بودند خیلی زود بعربی نقل نمودند ، غرض که آنها با یک استعداد غریبی بتحصیل علم و ادب مشغول گردیدند .

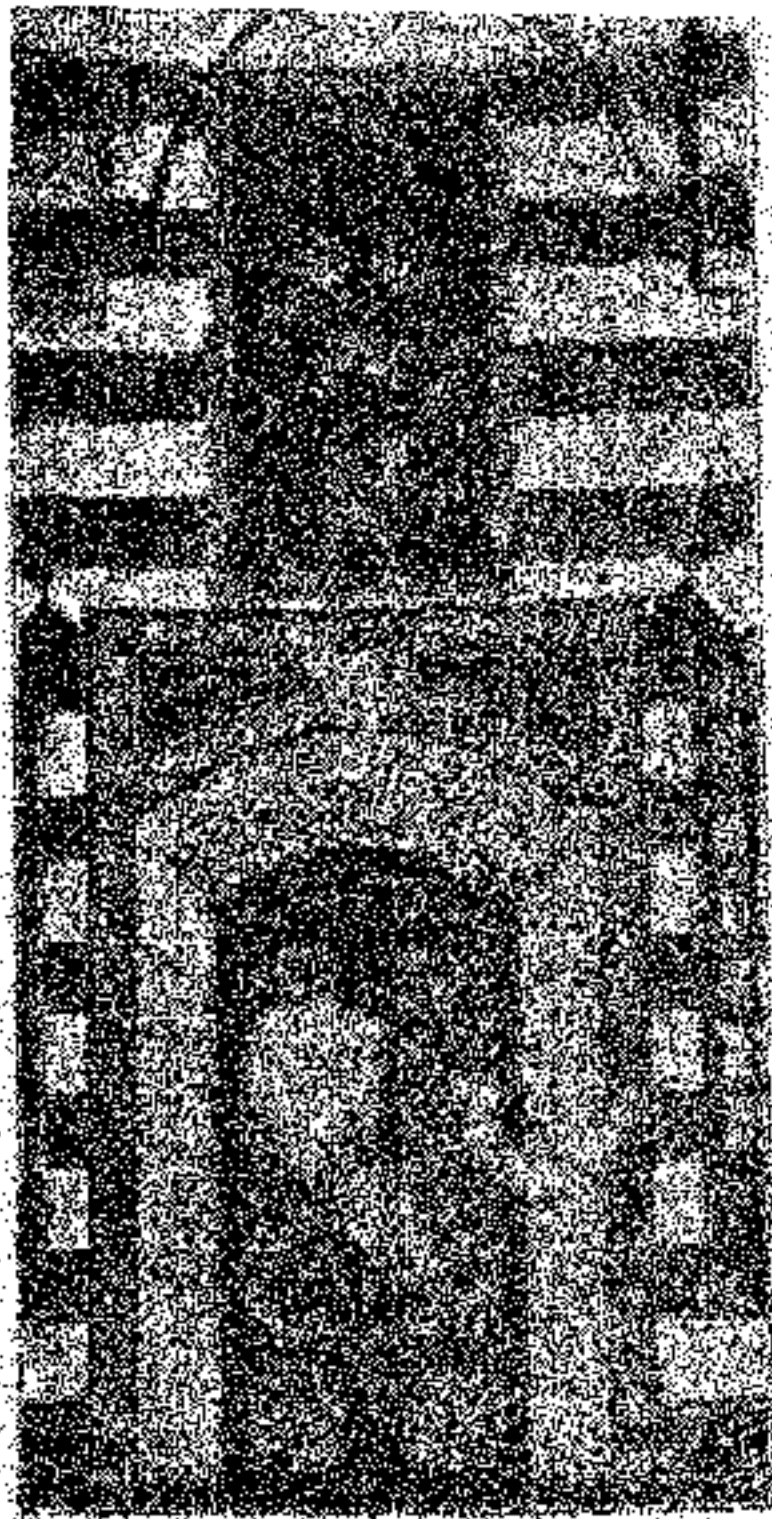
ایشان تا چندی بهمین تراجم قناعت نموده سپس کتب اصلی خصوصاً کتب قدیمه یونان را بدست آورده به تعلیم و تعلم آن کتب مشغول گشتند و بدانگونه که زبان لاتینی و قسطلی را بعد از مدتی در اندلس آموختند زبان یونانی را نیز در اندک زمانی فرا گرفتند ، چنانکه حالیه در کتابخانه اسکوربال کتب لغت عربی بیونانی ، عربی بلاتینی ، عربی به اسپانیولی موجود است که مؤلفین آن کتب مسلمان بوده اند .

در این دوره آموزش های اولیه که آنرا میتوان تشبیه بدوره ای نمود که یکنفر محصل در آموزشگاهها بفرآ گرفتن علوم گذشتگان اشتغال دارد ، تحصیل هر یکنفر عرب یا مسلمان دیگر مبنی بر همان علوم یونانی و لاتینی بوده است . پس یونانی سمت استادی را نسبت بآنها حائز بود ولی نظر بقوه ابداع و اختراع و نیز جوش و حرارتی که در آموختن علم و هنر در آنان وجود داشت باین حالت تقلید و رتبه شاگردی که اروپا در قرون وسطی بآن قانع بود قناعت نموده باسرع وقت از این دائره محدود خود را خارج ساخته قدم بدائره تحقیق گذاردند .

مسلمین جدیتی که در فرآ گرفتن علوم از خود بروز دادند حقیقه حیرت انگیز بنظر میآید . البته اقوامی در دنیا یافت میشوند که میتوانند در اینخصوص با آنها همدوشی نموده در ردیفشان قرار گیرند ولی نمیتوان قومی را در این میان پیدا نمود که در این امر بر آنها تقدم حاصل کرده باشد . آنها هر وقت شهر بفرآ میگرفتند اولین اقدامات بناء مسجد و آموزشگاه بوده است . در بلاد معظمه آموزشگاههای زیاد وجود داشته است چنانکه بنیامن تودل (۲) که در سال ۱۱۷۳ میلادی وفات کرده مینویسد من در اسکندریه

۱- Dioscoride از اطباء مشهور و در علم گیاه شناسی متخصص بود .

۲- Benjamin de Tudèle. ۵۷۳

[۲۱۵] - درب يك مسجد کوچک در دمشق

تنها ۲۰ آموزشگاه را دیدم دائر بوده است ،

علاوه بر آموزشگاههای عمومی در بغداد، قاهره، طلیطه، قرطبه و غیرها دانشگاههایی تأسیس یافته بودند که در آنها لابراتوار، رصدخانه، کتابخانههای بزرگ و سایر آلات و ادوات تحقیق مسائل وجود داشت، چنانکه در اندلس هفتاد کتابخانه عمومی موجود بوده است .

بموجب اقوال مورخین اسلام در قرطبه در کتابخانه الحاکم دوم شصدهزار جلد کتاب وجود داشت که ۴۴ جلد آن مخصوص فهرست کتابخانه بوده است، در اینمورد یکنفر چقدر درست گفته که شارل عاقل^(۱) در ۴۰۰ سال بعد که کتابخانه دولتی پاریس را تأسیس

نمود بعد از زحمتهای زیاد فقط توانست نهمصد جلد کتاب جمع آوری کند که يك ثلث آن هم کتابهای مذهبی بوده است .

فصل دوم

طرز تحقیقات علمی

شکلی نیست که در تحقیق مسائل علمی کتابخانه و لابراتوار و ادوات دیگر از

۱- Charles le Sage.

وسایل لازمه بشمار میآیند لیکن اینها صرف وسایل بوده بکار آمدن شان فقط موقوف بر طرز استعمال آنها میباشد، ممکن است یکنفر علوم و افکار دیگران را بطور اتم و اکمل حاوی باشد ولی بواسطه فقدان قوه ابداع و اختراع هیچوقت نتواند از حسیض تقلید و شاگردی خود را رهائی بخشیده بارج تحقیق و استادی نایل سازد، لکن از اکتشافات و اختراعاتی که از مسلمین در آئیه ذکر خواهیم نمود ظاهر میشود که آنها علومی را که از دیگران فرا گرفتند تاچه درجه از آن علوم استفاده نمودند و اینک ما فقط مبانی و اصولی را که مدار تحقیقات آنها بوده از نظر خوانندگان میگذرانیم و بآن اکتفا مینمائیم.

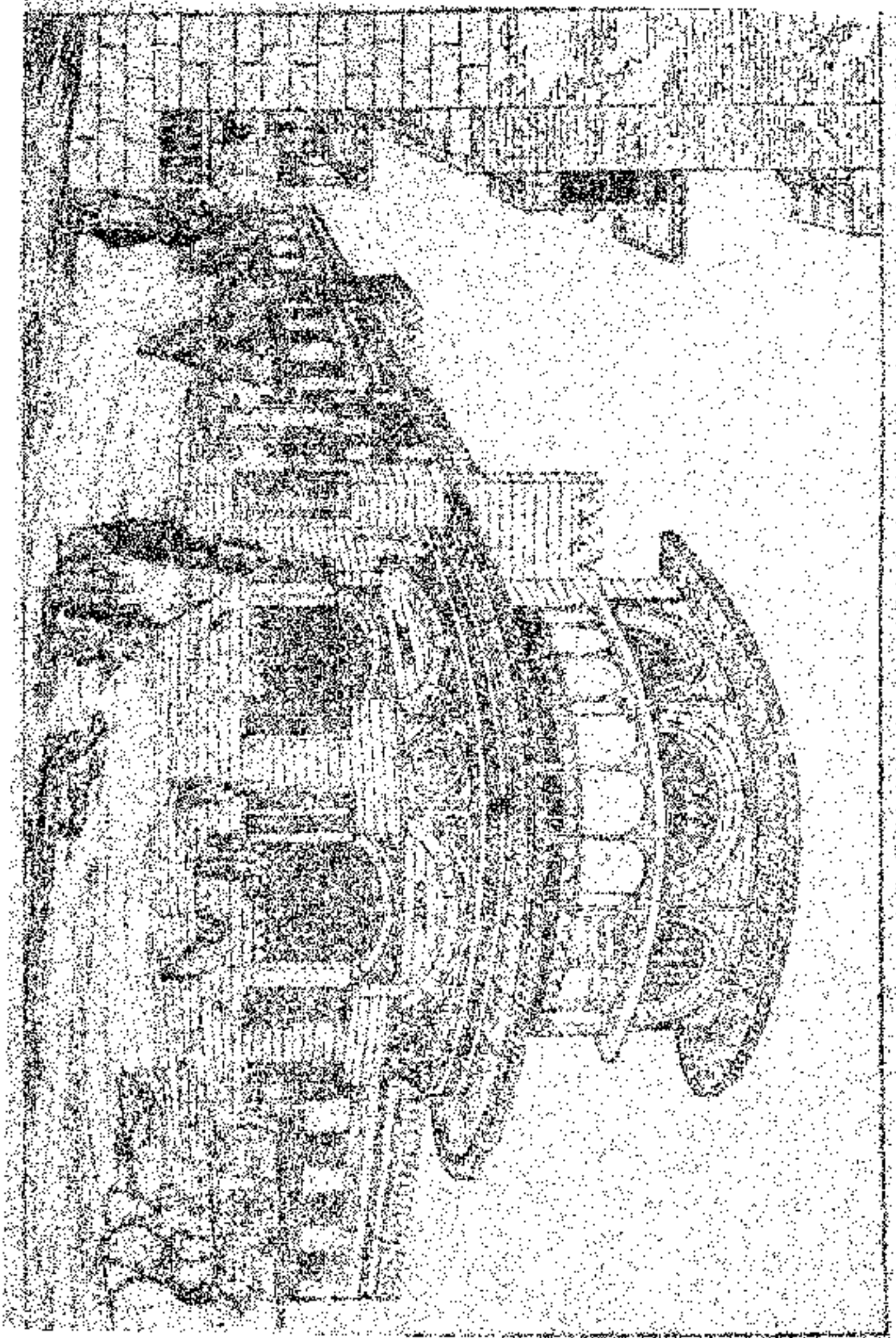
مسلمین بعد از شاگردی یونانیان و تتبع کتب و تصانیف آنان اینهمه مطلب را کشف نمودند که تجربه و مشاهده بر بهترین کتاب ترجیح داشته در اکتشاف حقایق تنها وسیله بشمار میآید.

اگر چه این مسئله در این عصر جزء اصول مسلمه شناخته شده ولی در قرون گذشته اینطور نبود و علمای قرون وسطی بعد از یک هزار سال کوشش توانستند باین مسئله پی برده و آنرا تصدیق نمایند.

چنین معروف است **باکن** (۱) اول کسی است که تجربه و مشاهده را در قبال اقوال و آراء استادان از مبادی و اصول تحقیقات علمی قرار داده است ولی اصل قضیه این نیست بلکه باید تصدیق نمود که ابداع این فکر از مسلمین شده نه از **باکن** حتی آن دسته از محققین اروپا که تصانیف عرب از نظرشان گذشته خاصه **هومبلد** که (۲) درین عقیده با ما همراه چنانکه او بعد از بیان این مطلب که بالا ترین ترقیات علمی آنست

۱ - Bacon، از امرا و نویسندگان مبرز انگلیس است، او دارای تألیفات زیاد بوده و در فلسفه جدید خاصه بکار بردن تجربه و مشاهده موجد شناخته شده، علاوه بر خدمات علمی در سیاست و امور مملکتی نیز خدمات شایانی به ملت خود نموده بالاخره ب مقام صدر اعظمی رسید، سال ولادت ۱۵۶۱، وفات ۱۶۲۶ میلادی.

۲ - Humboldt، از محققین و جهانگردان زبر دست آلمان و راجع به عالم، کتابی نوشته که بهمة زبانهای اروپا ترجمه شده است، ولادت ۱۷۶۹، ۱۸۵۹ میلادی.

(۲۱۶) - خانقاه قدیم در اویش و مدرسه و چشمه عمومی در قاهره

که انسان با تجارب شخصی بتواند در خارج چیزهائی ایجاد کند من باب شاهد مثال چنین مینویسد: مسلمین اینمقام را که متقدمین فاقد آن بودند بدست آوردند.

مسئله سنی لو^(۱) بشرح ذیل مینویسد: «در تعلیمات دانشگاه (دارالعلوم) بغداد چیزی که نهایت درجه مهم معلوم میشود اینست که طرز استدلال آن بکلی مبنی بر اصول علمی بوده است، یعنی اکتشاف امور مجهوله از امور معلومه. مشاهده حوادث و وقایع بطور صحیح و استخراج علل بوسیله معلولات، تصدیق و قبول نمودن قضایائی که از روی تجربه به ثبوت رسیده باشند، اینها بود اصل و بایده تحقیقات دارالعلوم مزبور و اینطریق مهم کثیر الانتایج که محققین عصر حاضر ما بوسیله آن بعد از سالیان دراز موفق با کتشافات و اختراعات بسیار مهم و بزرگ گردیده اند بر مسلمین در قرن نهم میلادی معلوم بوده است.»

آری تحقیقات علمی علمای مسلمین مبنی بر تجربه و مشاهده بوده بر خلاف طریقه علمای ما در قرون وسطی که غیر از قرائت کتب و تکرار عقاید استادان چیز دیگری نبوده است و بین این دو طریقه اصولا فرقی که وجود دارد بر احدی پوشیده نیست و بدون اینکه فرق مزبور هم در نظر گرفته شود نمیتوانیم تحقیقات علمی مسلمین را کاملانقدر نمائیم.

از بیان فوق ظاهر شد که فقط مسلمین بوده اند که در تحقیقات و اکتشافات علمی تجربه را داخل کرده و تا مدت طولانی از آن تقدیر و ترویج مینمودند، **دلامبر^(۲)** در کتاب تاریخ هیئت خود مینویسد که «اگر در میان یونانیان دو پایه نفر یافت میشدند که دارای جنبه تحقیق بودند ولی در میان علمای اسلام از اینقبیل اشخاص بکثرت وجود داشته اند، در میان یونانیان شاید یکنفر هم پیدا نشده است که در علم شیمی از طریق تجربه وارد شده باشد ولی در اسلام صدها از اینقبیل اشخاص گذشته اند.»

در تحقیقات علمی عرب بواسطه بکار بردن تجربه علاوه بر صحت و اعتبار، ابتکار